

URBÁN KÁROLY

Széljegyzetek egy programgyűjteményhez*

A pártprogramnak mint történeti forrásnak a felhasználása az új- és legújabbkori történetírás egyik érdekes metodológiai problémája. Régi igazság, hogy egy program annyit ér, amennyit megvalósítanak belőle. S hogy mennyi valósult meg egy-egy programból, azt a történész bizonyos távlatból már viszonylag könnyen felmérheti. De az elemzés hányféle lehetőségét rejti magában egy pártprogram a megvalósulás mércéjén kívül is! Az idő rostáján kihullott célkitűzésekből nem kevesebb következtetés vonható le a vizsgált korszakra és politikai irányzataira nézve, mint a megvalósultakból. A program komplexitásával más forrástípus aligha versenghet. Tudatformáló erejét pedig akkor sem becsülhetjük le, ha a meggyőzés közvetlenebb formáit, az agitációt és a propagandát eredményesség tekintetében elébe helyeznénk. Talán a programok gyakorlati hasznossága iránti kétely – mely valószínűleg egyidős a programkészítéssel –, talán a politikai tudattal, ill. cselekvéssel foglalkozó kutatások szokásos elkülönülése (és az előbbieket fejletlensége) játszik leginkább közre abban, hogy a pártprogram mint történeti forrás, még korántsem foglalja el a neki járó helyet történeti irodalmunkban.

Balogh Sándor és Izsák Lajos könyve a felszabadulás után működő pártok és politikai csoportosulások 31 programját, ill. programértékű megnyilatkozását tárja elénk, önálló kiadványnak is beillő bevezető tanulmány kíséretében. Az eddigi forráspublikációk a két munkaspárt 1944–1948 közötti programjait más határozatokkal együtt, valamint a Kisgazdapárt 1945 eleji programtervezetét már hozzáférhetővé tették. Ám ez a gyűjtemény most *teljesen átfogja a koalíciós kereteket, és kiterjed az ellenzéki pártokra* is. Az új forráskiadvány átfogó jellege miatt kiválóan alkalmas arra, hogy egy történetileg már nem csekély mértékben kutatott szakasz kérdéseit ismételten végiggondoljuk, s a korabeli célkitűzéseket a történelmi fejlődés valóságos tényeivel szembesítsük. Egy ilyen programgyűjtemény mindenekelőtt az eszme- és politikatörténeti kutatásokban hasznosítható, de számos más irányban is tanulságokat kínál. Nem célunk a könyv részletes ismertetése, csupán néhány reflexióval kapcsolódunk témaköréhez.

Kívül esnek ugyan a mű időhatárain, de előzményként mégis hozzátartoznak azok az elképzelések, amelyek a felszabadulást megelőzően a háború utáni helyzetre való felkészülés jegyében születtek. Történelmi tény, hogy a demokratikus újjászületés programját az illegálisból kilépő Magyar Kommunista Párt dolgozta ki és hirdette meg 1944 november végén. A többi pártot és politikai irányzatot az 1944/1945-ös sorsdöntő változás lényegében felkészületlenül érte. A háború utáni helyzetre való folyamatos és békés felkészülés illúzióját már az ország 1944. március 19-i német megszállása szertefoszlatta, a Vörös Hadsereg felszabadító hadműveletei pedig végképp irreálissá tették az angolszász orientációjú kisgazdaparti és szociáldemokrata elképzeléseket. Ebben az értelemben tehát teljes joggal lehet a háború alatti elképzeléseket füstbement terveknek nevezni. Az új helyzethez való igazolás e pártok esetében hosszabb időt igényelt. Részletes és átfogó pártprogramot a Kisgazdapárt valamivel előbb, az SzDP és az NPP valójában csak 1945 augusztusára, ill. szeptemberére tudott prezentálni. A Polgári Demokrata Párt 1945 júniusában megjelent programja viszont az országos politika szemzőgéből úgyszólván érdektelenné vált a pártnak a koalícióból történt kiszorulása következtében.

*Balogh Sándor–Izsák Lajos: Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944–1948). Bp. Tankönyvkiadó, 1977. 438.

De mindezek ellenére sem felesleges az 1945-ös programok és a háború alatti elképzelések egybevetése. Elsősorban ebből a szempontból: mennyit és milyen elemeket lehetett az alapjaiban elavult tervekből átmenteni és az új programba beépíteni? Egy ilyen megközelítés jogosságát az ellenforradalmi korszak legális pártaival kapcsolatban a programoktól függetlenül sem árt hangsúlyozni, hiszen szinte általános tapasztalat, hogy – mivel a Horthy-korszakkal kapcsolatos kutatások rendszerint még kitekintés formájában sem érintik a felszabadulás utáni időszakot, a népi demokratikus fejlődés vizsgálata viszont az alapvetően új helyzetből indul ki – a kontinuitás-diszkontinuitás problémája többnyire elcsúszkád.

Ezzel kapcsolatban – csupán az SzDP-re szorítokva – megemlítünk néhány momentumot. Az SzDP 1943-ban még addig sem jutott el a pártprogram dolgában, mint a Kisgazdapárt. Az ellenforradalmi rendszer perspektívatlansága szemléletesen kifejezésre jutott a párt 1943-as programtervezetének sorsában. A tervezet körüli hosszas és rendkívül éles viták során kiderült, hogy az adott viszonyokhoz ragaszkodva csak olyan programot lehet készíteni, amivel előállni sem érdemes. A tervezet a szociáldemokrata vezetők többségének súlyos averziói következtében le is került a napirendről. Nem véletlen, hogy az SzDP 1945-ös akcióprogramjában – jóllehet, az 1903-as pártprogramig visszanyúlva hangsúlyozták a folytonosságot, a század eleji történelmi okmánnyal, ill. annak elvi alapjaival való azonosságot – az 1943. évi programtervezetről említést sem tettek. Így a felszabadulás utáni célkitűzések szempontjából nem a programtervezet, hanem az azzal egyidőben meginduló, majd annak helyébe lépő „tervkövacsolás” érdemel figyelmet. E tervkészítés során a szociális, gazdasági kulturális stb. szférákat vizsgálva, az SzDP-ben igyekeztek felvázolni a „holnap Magyarországot”, amit szabadnak és függetlennek reméltek, de nem alakult ki egységes elképzelés arról, hogy milyen legyen ez a szabadság és függetlenség. „A történelem itt dörömböl a kapukon, és csak elgondolni is mindezeket, lesz-e elegendő időnk?” – tette fel az utólag felettébb jogosnak bizonyult kérdést Szaksits Árpád a „Népszavá”-ban 1943 elején.

Ha egy új, átfogó program nem is állt össze 1944 márciusáig, de az SzDP-ben 1943 nyarától felállított – és szakmánként tagozódó – értelmiségi szervezetekben jó néhány elgondolást, szaktervet dolgoztak ki. Ezek egy részét 1943 folyamán publikálták a „Népszavá”-ban, másokat levéltári forrásokból ismerünk. A „holnap Magyarországal” kapcsolatos tervezettség legtöbbit emlegetett, központi modellje a Beveridge-terv lett. Ezt a jelentős nemzetközi visszhangot kiváltó – s az angol Munkáspárt által támogatott – reformelképzelést az SzDP 1943-ban brosúrában ismertette. A szociáldemokrata jobb- és baloldal egyaránt elfogadta, és szinte csodaszereként reménykedett benne. Érdemes lenne egyszer a Beveridge-tervhez fűződő várakozások és illúziók felszabadulás utáni „utóéletét” is megvizsgálni. Ehelyütt beérjük egyetlen példával. Propper Sándor 1946-ban megjelent szociálpolitikai tárgyú füzetében olvassuk: „Nagyjában a Beveridge-tervnek megfelelő szociális biztosítási hálózat fölépítésén fáradozik a[z angol] munkáskormány, ez részben már meg is valósult s ez lesz a világ legtokéletesebb szociális biztosítási intézménye. A példa valószínűleg hatással lesz a világ többi államaira is . . .” Bizonyos, hogy nemcsak az SzDP került a Beveridge-terv hatása alá, de ebben a pártban hatott a legerősebben. Ám ez a tervezet nyilvánvalóan a kapitalizmus korszerűsítését szolgálta, ezért nem lehetett ellentmondás nélkül beépíteni a párt 1945-ös programjába, amelynek központi jelszava a „ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért” volt. Emellett a magyar sajátosságok mérlegelése és politikai megfontolások is közrejátszhattak abban, hogy végül is kompromisszumos megoldás született. Az 1945-ös akcióprogramban formálisan nem említették a Beveridge-tervet, de a munkaterv nem egy pontján – főleg a szociálpolitikával és társadalombiztosítással foglalkozó fejezetekben – könnyen fel lehet ismerni a hatását.

Az 1943-as elképzelések némelyik elemét minden különösebb zökkenő nélkül be lehetett építeni az új programba. Így például az SzDP Nevelői Csoportja (és vezetője, Gárdos Dezső) által a háború alatt szorgalmazott munkáiskola tervét – amivel egyébként az SzDP első számú oktatáspolitikai tekintélye, Kéthly Anna is rokonszenvezett – beillesztették a munkaterv közoktatási fejezetébe. Más elgondolásokat viszont nem lehetett azonnal alkalmazni, legalábbis a korábbi módon nem. A háború alatt az SzDP a jövőre vonatkozóan felvetette a korszerű munkáslakások építésének gondolatát, sőt a „Népszavá”-ban közöltek tervrajzokat is. Az elképzelést 1945 elején Fischer József rögtön fel is elevenítette a „Népszavá”-ban, de a korszerű munkáslakások építésének követelménye a romos Budapesten meglehetősen időszerűtlennek hatott. Ezért az SzDP 1945 nyarára elkészült programjában a lakáskérdéssel kapcsolatban már más sorrendet alkalmaztak. Előbb a sérült házak

helyreállítását szorgalmazták, s csak ezután tették hozzá, hogy amennyire a termelőeszközök gyártása és a jótételi kötelezettségek teljesítése fokozatosan megengedi, tömeges modern kislakásokat kell építeni. Érdekes az elnevezés megváltoztatása is: azt, hogy a korszerű munkáslakásból „tömeges kislakás” lett, talán nem erőltetett dolog a párt összetételének módosulásával összefüggésbe hozni.

Még bonyolultabb volt a helyzet a tervgazdálkodás kérdését illetően. 1943-ban az Értelmiségi Titkárság keretében ún. tervgazdálkodási bizottságot hoztak létre, amelynek munkájába Bán Antal is bekapcsolódott. Nem véletlen, hogy 1945 februárjában éppen ő vetette fel először az SzDP részéről a tervgazdálkodás azonnali bevezetésének gondolatát. Ismernünk olyan 1945 tavaszi szociáldemokrata tervezetet, amely a földosztást követően a mezőgazdaságban is meg akarta valósítani a tervgazdálkodást. Ezek a példák jól illusztrálják, hogy a háború alatt született elgondolások automatikus felelevenítése sokszor nem felelt meg az 1945-ös realitásoknak, hanem indokolatlan előreszaladást eredményezett a legkorábbi célkitűzések esetében. Az új pártprogram – bár a tervszerű termelés követelményét fenntartotta – már ebben a tekintetben is mértéktartóbban fogalmazott az 1945 eleji álláspontokhoz képest.

Csupán néhány elemet ragadtunk ki, a teljesség igénye nélkül. De – úgy véljük – már ezek is jelzik, hogy az 1945-ös programok és a háború alatti elképzelések egybevetéséből sok tanulság szűrhető le a pártoknak az új helyzetbe való beilleszkedésére vonatkozóan.

E kötetben első alkalommal sorakoznak fel – lényegében a megjelenést tükröző időrendi sorrendben – a különböző pártok programjai. Nem egyenlő jelentőségű és hatású programokról van szó, némelyik már megjelenése pillanatától az érdeklődés középpontjában állt, másokat – különösen az ellenzéki pártok egy-egy programjellegű megnyilatkozását – már csak azért sem lehet tömeges hatásúnak tekinteni, mert már a maguk idejében is csupán szűk publicitást kaptak. Akad az utóbbiak között olyan is, amely – pl. a Radikális Demokrata Pártszövetség programja – csak most, harminc év után, történeti forrásként debütál az olvasóközönség előtt. A kuriózumok és a propagált dokumentumok együtteséből minden korábbinál pontosabb és teljesebb kerekedik ki a programok kidolgozásának és meghirdetésének, valamint az újabb célok megjelölésének menetéről.

Az 1944–1948-as időszak értékelésének lényeges kérdése, hogy minek tekintsük a felszabadulás utáni fejlődés alapidokumentumát, az MKP 1944. novemberi javaslatát, melyet a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai kisebb módosítással közös programul fogadtak el? Minek szánták eredetileg: kiindulási platformnak vagy hosszabb távon végrehajtandó programnak? A megvalósítás folyamatát ismerjük. Tudjuk, hogy bizonyos célkitűzéseket, pl. a földosztást már 1945 tavaszán végre lehetett hajtani, más feladatok megoldásához szintén hozzákezdtek – pl. a közigazgatás megtisztításához –, de gyakorlati megvalósításuk elhúzódtott. A program által kilátásba helyezett államosításokra is csak később került sor. A programkészítők eredeti szándékainak vizsgálata annál is inkább jogos, hiszen történetírásunk már régen túllépett azon, hogy a népi demokratikus átalakulást egy eleve részleteiben kidolgozott forgatókönyv vagy elgondolás realizálásaként fogja fel. Lényeges mozzanat ebből a szempontból, hogy a programkészítés kezdeti stádiumában, a kommunista vezetők 1944 szeptemberi–októberi moszkvai értekezletein a tervezetet „kampányakció-program”-nak nevezték, ami világosan jelzi: nem hosszú távú elképzelésről volt szó. Ugyancsak erre utal, hogy a vitában alulmaradt az az elképzelés, mely szerint egy elvi jellegű programot kell kidolgozni, amely lényegében független a hatalom átvételének körülményeitől.

További kérdés, hogy meddig lehet *valójában* az 1944 novemberi dokumentumot az MNFF közös programjaként felfogni? Utaltunk rá, hogy 1945 nyár végére a függetlenségi front többi pártja is elkészítette a maga programját. Ennek következtében a közös programból egyfajta keretprogram lett, mégpedig olyan keretprogram, amelyhez – ez az 1945-ös programok egybevetéséből kiténik – az új pártprogramok nem igazodtak következetesen. A későbbiekben az MKP maga is rugalmasan kezelte az eredeti programot. Az újabb célkitűzésekkel nem várta meg az előzők maradéktalan végrehajtását, bár mind a Baloldali Blokk, mind pedig a III. kongresszus idején felelevenítette az alapidokumentum egyes megoldatlan célkitűzéseit.

Az MKP ily módon megőrizte kezdeményező szerepét a társadalmi átalakulás elmélyítését szolgáló célkitűzések meghirdetésében. De a kommunista vezetők nyilatkozataiból az is kiténik, hogy az MKP tudatosan kerül bármiféle öncélú dinamizmust, s nem ragaszkodik ahhoz sem, hogy programjellegű dokumentumaiban minden kérdésben okvetlenül a legbaloldalibbnak tűnő álláspontot foglalja el. Nem versengett az „elsőbbség” kétes érdeméért olyan célkitűzések programba iktatásával, melyek

hez a feltételek még nem érettek meg. Amíg az MKP a politikai harcban a Kisgazdapárt felé többnyire az MNFF államosítási programjának maradéktalan végrehajtását hangsúlyozta, addig az SzDP programjának egy-egy illuzórikus elemétől elhatárolta magát. Ha már az előzőekben az SzDP tervgazdálkodással kapcsolatos 1945-ös állásfoglalásaira utaltunk, érdemes felidézni azt is, hogyan indokolta az MKP azt a tényt, hogy a tervgazdálkodás kérdését a párt – kivéve az 1945-ös választások időszakát – kezdetben nem szorgalmazta. „A magyar hároméves terv a magyar demokrácia építésének terve, amelynek fő gondolatait és részleteit csak abban a konkrét helyzetben, azoknak a konkrét problémáknak a megoldására lehetett kidolgozni, amelyeket a magyar demokrácia fejlődése a veszett háború után felvetett. Mi nem általában a tervgazdálkodást kezdeményeztük – írta Révai József 1947 augusztusában –, hanem a konkrét magyar demokrácia hároméves tervét, éppen abban az időpontban, amikor szükség volt rá. Több érdemre nem tartunk igényt, de ez nem kevés.”

Koalíció és ellenzéke – ebben a vonatkozásban tágitja ki legerősebben ez a könyv a felszabadulás utáni politikátörténet eddigi értelmezésének kereteit. A történeti kutatás – az 1947-es választásoktól eltérően – ez ideig nem sok figyelmet szentelt az ellenzéki pártoknak. Orbán Sándornak a Demokrata (Barankovics) Néppártot elemző korai tanulmányát csak több mint másfél évtized múltán követte egy-egy újabb vizsgálódás: Varga F. Jánosé a Magyar Radikális Pártról és Gergely Jenőé a politikai katolicizmus felszabadulás utáni nyúlványáról. Am ebben a munkában kezdettől fogva szinte párhuzamosan rajzolódik ki előttünk a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban tömörült és azon kívül rekedt pártok és irányzatok tevékenysége. Eddig sem volt kétséges, hogy a népi demokratikus fejlődés híveit és ellenfeleit elválasztó frontvonal nem egyszerűen a koalíció és ellenzéke között húzódott, hanem alapvetően a koalíción belül, pontosabban szólva megosztotta a koalíció egyes pártjait is. De keveset tudtunk arról, hogy milyen elvi-politikai különbségek választották el egymástól az ellenzéki pártokat.

Mert hiszen ellenzékéről mint egységes táborról, a kezdet kezdetén sem lehet beszélni. Egészen ellentétes felfogású, élesen eltérő tradíciójú irányzatokat találunk közöttük már 1945-ben is. A Keresztény Demokrata Néppárt és a Magyar Radikális Párt 1945-ös programját – mindkettő e kötet érdekes újdonságai közé tartozik – egy világ választotta el egymástól. Mégis kezdetben ez a két párt érdemli a legtöbb figyelmet az ellenzéki csoportosulások közül. Az előbbi a koalíciónak a politikai katolicizmushoz való viszonya szempontjából érdekes. Óhatatlanul felvetődik a kérdés: vajon meg lehetett volna akadályozni a Kisgazdapárt választási győzelmét azzal, ha a liberális polgárság és a klérus támogatása megosztott volna 1945 őszén a Kisgazdapárt és egy, a koalícióba befogadott kereszténydemokrata párt között? Csakhogy a kérdéshez újabb kérdések kapcsolódnak. Milyen árat fizetett volna ezért a baloldal? Mennyivel kevesebb nehézséget támasztott volna a későbbiekben egy, a hatalomban osztozkodó kereszténydemokrata párt, melyben a baloldali erőkre oly mértékben sem lehetett számítani, mint a Kisgazdapártban? És folytathatnánk a kérdéseket tovább.

De térjünk vissza a feltevésektől a történelmi tényekhez. Beszédés tény, hogy az 1945-ös választásokon a koalíció „baloldali ellenzéke”-ként indult Magyar Radikális Párt egyetlen képviselőt sem tudott a nemzetgyűlésbe küldeni. Az MRP választási kudarcának okát illetően egyetértünk a szerzőkkel. Az MRP a szocialista perspektívát felvillantó programjával valóban csak önmaga és a munkáspártok között kínált választási lehetőséget, s nem vont el szavazókat a Kisgazdapárttól. Úgy véljük azonban, hogy az MRP kudarcá többről is tanúskodik. A párt elnökének, Csécsy Imrének keserű szavai jutnak eszünkbe, melyekkel a következetesen baloldali polgárság létezéséhez fűződő illúzióival nézett szembe. Ugyanakkor kétségtelen, hogy akár Csécsy, akár Zsolt Béla, de említhetnénk a koalícióból kiszorult PDP-ből Supka Gézát vagy Bálint Imrét, sokkal több joggal tarthattak igényt a haladó polgári értelmiségi címére, mint sokan, akik a koalícióban a demokratikus érzelmű polgárság és értelmiség „szószóli”-ként fellépve, szembehelyezkedtek a társadalmi átalakulással.

Az MRP helyzete azért is érdekes, mert a vele való összehasonlításból tűnik ki leginkább a Kisgazdapártból kivált jobboldali ellenzéki pártok programjainak eklekticizmusa és tömegbázisának heterogenitása. Az sem véletlen, hogy éppen az MRP lapja, a „Haladás” jellemezte a legáltalában a Szabadságpártot, amikor rámutatott, hogy Sulyok olyan heterogén tömeg élére került, amelyben a közös ellenfél volt a kötelék és nem a közös program. Sulyok most közölt programbeszéde meggyőzően bizonyítja ezt. Belpolitikai kérdésekben a lényegét valóban a közös ellenféllel való szembe fordulás képezte. Az államosításokkal kapcsolatos állásfoglalása, miszerint az nem terjedhet túl a föld ásványi kincseinek kizsákmányolására és az országos érdekekkel bíró energiaforrások államosításán, a

Baloldali Blokk ismert követeléseinek, a három legfontosabb nehézipari üzem állami kezelésbe vételének egyértelmű elutasítását jelentette. Még többet árul el a pártról helyi szervezetei politikai arculatának sokszínűsége. A szerzők által összegyűjtött adatokból olyan tarka tabló áll össze, amely a koalíción kívüli jobboldal minden árnyalatát tartalmazza, s igazolja, hogy Sulyok pártja igen rövid idő alatt gyűjtőpárttá vált, de kizárólag retrográd irányzatok számára.

Amíg az 1945-ös választások után megerősödött jobboldal egyes csoportjainak kiszorítása már 1946-ban megindult, addig az ellenkező irányú törekvéssel, vagyis a koalíción kívüli baloldali irányzatok bevonásának jeleivel sokáig nem találkozunk. Éppen ezért érdemel különös figyelmet az a mozzanat, hogy 1948 májusában a PDP-ből és az MRP-ből megalakult Radikális Demokrata Párt-szövetséget a munkáspártok jóindulatúan fogadták. Sőt, a „Szabad Nép” azt is kilátásba helyezte, hogy az új alakulatot minden bizonnyal szívesen látják majd az újjászülető függetlenségi frontban. Erre később sor is került, de már – mint ismeretes – a népfront szerepének helytelen értelmezése mellett. Az 1948 májusi állásfoglalás (pontosabban ígéret) azonban – véleményünk szerint – további vizsgálódást igényel. Hiszen ebben az időben a későbbi hibás szemlélet még nem vált uralkodóvá. (Révainak az MDP országos oktatási értekezletén, 1948 szeptemberében mondott beszéde tanúsítja ezt.) Alighanem ez is olyan jelenség, amit csak a fordulat évének mélyebb kutatása és feldolgozása után lehet majd pontosabban értelmezni.

Balogh Sándor és Izsák Lajos könyve egyetemi segédkönyvként jelent meg, elsősorban a tanár- és történešzképzést hivatott elősegíteni, de tartalmilag újat ad a szakma művelői számára is. Tankönyvi hasznosságáról nem a kutató illetékes nyilatkozni, hanem a gyakorló oktatók. Ám ha a kutatót még nem választja el túlzottan hosszú idő egyetemi tanulmányaitól, jól emlékszik, hogy azokat a tankönyveket becsülte a legtöbbre, melyek sokrétű tényanyagot és biztos eligazítást adtak, de meghagyták az önálló búvárkodás lehetőségét és örömet. S ez a könyv ilyen.